

CULTURA MARIÑEIRA

Francisco Calo Lourido

Correspondente da Real Academia Galega

“Para construír un país hai que coñecelo pronto e ben”. Esta frase de Murguía converterase en guieiro e breviario de praxe diaria para os homes da Xeración Nós. Pretenden eles vertebrar e dar significado a este territorio chamado Galicia e, para conseguilo, terán que se dedicar con tódalas súas forzas e sen perda de tempo a estudalo. A intensidade que deberán aplicar débese tan só á escaseza de persoas comprometidas na tarefa, e a présa coa que hai que acometer o traballo á conciencia da perda acelerada e inevitable de sinais identitarios. Se o primeiro non é máis que unha cuestión numérica, aínda que poidamos extraer outro tipo de conclusións extrapolables ó momento actual, no que segue a ser escasísima a intelectualidade realmente preocupada pola terra, o segundo manifesta unha particular, aínda que non exclusiva, concepción do país. Segundo esta, os galegos somos o resultado, o produto de supervivencias antiquísimas que se veñen manifestando dende a Prehistoria, grazas ó espírito que o percorre todo, á alma colectiva do pobo, ó que os románticos alemáns deron en chamar *Volksgeist*. Esta alma, esta esencia do pobo consérvase no mundo labrego, artesán e mariñeiro e aquí radica, precisamente, a présa por recoller e aprehender todas esas notas distintivas do ser galego, por canto as mutacións tecnolóxicas do século XX meten en risco de desaparición moitas delas, e cada unha das que se perdan será algo así como un anaco da esencia de Galicia que desaparece para sempre.

Cando aqueles ourensáns da Xeración Nós -López Cuevillas, Vicente Risco e Otero Pedrayo- asumen o anterior, teñen, por razóns de método e de persoal interese, que se repartir o traballo. Encargarase Cuevillas da arqueoloxía e a prehistoria de Galicia, sentando e asegurando as bases para o seu coñecemento; a etnografía será o eido preferencial de Risco, mentres que Otero centrará os seus esforzos investigadores na xeografía. ¿E os restantes campos ou disciplinas, como a lingua, a literatura, a historia, etc.? Aí, con maior ou menor intensidade, entrarán os tres.

Un carriño de madeira e uns apuntamentos cos chamadoiros das diferentes pezas que o conformaban serán o inicio da relación que un cativo de 16 anos vai encetar e madurar, ata a morte, con aqueles tres sabios. Estamos a falar de D. Xaquín Lorenzo Fernández, máis coñecido, dende aquela, polo hipocorístico “Xocas”. Empezou tan novo e tan intensamente a traballar con eles que aínda hoxe hai quen o inclúe na nómina dos membros de Nós, cando por razóns estritamente cronolóxicas (no que se basean, prioritaria-

mente, as xeracións) se trataría dun elo, dun anel que traería cara a nós os presupostos e a continuidade da dita xeración. O campo que elixe como prioritario para as súas investigacións será o etnográfico e, máis concretamente, a cultura material, dedicándose Risco de maneira máis intensa á espiritual, como vemos con só ollar os tomos da Historia de Galiza que, moitos anos despois, dirixirá Otero.

Nado na ourensá Rúa da Paz, en 1907, transcorrerá nela o máis da súa vida, se ben fará continuos desprazamentos e estadias vacacionais no sur da provincia, nas terras da Baixa Limia, concretamente en Facós de Lobeira, onde conta cunha casa herdada da súa familia paterna. Será aí precisamente onde aquel cativo, que xoga e enreda polas rúas da provinciana Ourense, entre en contacto directo co mundo labrego e aprenda a coñecelo profundamente e a amalo como seu. Alí fará aquel carriño e elaborará as notas que, con toda xustiza, pois daquela en ningures se facían esas cousas e a ninguén se lle ocorría anotar o nome das pezas dun carro, van impresionar a Florentino López Cuevillas. Precisamente, cun traballiño feito sobre esta base espontánea máis as suxestións da lectura dun par de libros –de Cabré e de Jalhay– que lle presta Cuevillas, entrará a formar parte do Seminario de Estudos Galegos.

A arqueoloxía, na que traballa en íntima conexión con Cuevillas, chegando a dirixir os traballos que este, polos seus problemas reumáticos, non pode desenvolver, a historia da arte, máis concretamente o prerrománico, así como a lingua, tanto a súa defensa como a recolleita de cantigas ou de léxico para a elaboración dun dicionario, focalizarán a súa atención entre traballo e traballo de cultura material. A fonda relación co seu valedor Cuevillas marcará toda a vida e levará a forzar os argumentos para, xa que non pode cualificalo como etnógrafo, tentar xustificalo como “formador de etnógrafos” e engadir un parágrafo sobre a metodoloxía empregada por aquel: “...antre a Prehistoria e a Etnografía existen semellanzas que as convirten en auxiliares unha da outra, de un xeito especial en Galicia, de espírito conservador e arcaizante, que vive hoxe coas raíces afincadas no pasado e que pode aínda acrarar, polo vivir actual, o segredo de moitos achádegos arqueolóxicos”; conclúe que foi Cuevillas quen “...xunguíu as dúas ciencias nunha, e atirou desta mistura intresantes ensinós”¹. É ben sabido que D. Xaquín exerceu unha verdadeira “devotio” polos seus mestres; pero tamén non ignoramos que este xeito de traballar non foi invención do noso gran prehistoriador.

A BAĞAXE METODOLÓXICA DE D. XAQUÍN

Independentemente de que neste mesmo volume se estuden de xeito máis específico as metodoloxías empregadas por D. Xaquín², así como polos seus mestres e amigos ourensáns e polos compañeiros do Seminario, como Filgueira ou Fraguas, resulta imprescindible facer aquí unhas lixeiras referencias, considerando a autonomía desta colaboración específica sobre o mundo mariñeiro.

Xa fixemos mención da idea que os románticos alemáns acuñaron como *Volksgeist*, que nós podemos traducir como espírito do pobo e que non é máis que esa alma colectiva que o vai percorrendo, conformando e facéndose presente en todas e cada unha das súas manifestacións. Tiveron isto ben claro os irmáns Grimm, lingüistas, filólogos e etnógrafos, colaboradores na forxa da identidade alemá coa recompilación que fixeron da súa literatura oral. Tamén no século XIX aparece o historicismo (Morgan, Tylor e máis tarde Frazer, cos seus tres estadios da humanidade: maxia, relixión e ciencia). Esta corrente de pensamento considera factible a reconstrución das diferentes fases polas que foi pasando a humanidade. Este século XIX está todo el impregnado, desde a bioloxía á lingüística ou á historia, polo discurso evolucionista. E isto trae, como reacción, a corrente difusionista.

Pero hai algo compartido por todas estas escolas: as supervivencias. E coas supervivencias tropezamos igualmente, xa no século XX, nos presupostos da Escola Histórico-Cultural de Viena e a teoría dos círculos culturais (*Kulturkreise*) de Frobenius. Deféndese aquí a posibilidade de atopar os camiños de difusión dos complexos culturais. E, xa para rematar coas influencias que, en maior ou menor grao, se detectan nos investigadores galegos do Seminario, cómpre facer mención a unha ben coñecida de primeira man por D. Xaquín, a hamburguesa escola *Wörter und Sachen* (Palabras e cousas), escola lingüística que pretende estudar os obxectos asociados ás palabras, polo que a súa incursión no eido da etnografía é inevitable³.

España, fecunda de universidades e cátedras, nunca xestou ningunha metodoloxía cun mínimo de aceptación, polo que tradicionalmente foi, tamén nisto, mera importadora. No século XIX, entran os estudos sobre o folclore da man do compostelán Machado y Álvarez⁴, fundador de “El Folklore Español”, e, en Galicia, polo interese de Dª Emilia Pardo Bazán, constitúese “El Folklore Gallego”, o 1 de febreiro de 1884. O obxectivo explícito é o de “salvar esas tradiciones que se pierden, esas costumbres que se olvidan y esos vestigios de remotas edades que corren peligro de desaparecer para siempre”.

A frase anterior mostra, unha vez máis, o perdurable, a continuidade desde “remotas edades” e o risco de que nos cambios acelerados que xa se están a producir na sociedade liberal burguesa decimonónica se perdan as raiceiras do noso pobo. E esta vai ser a teima cotiá dos nosos etnógrafos: salvar o documento etnográfico para reconstruír o pasado e así afirmar a peculiaridade, o *Volksgeist* galego⁵. Hai que recoller o máis posible, canto antes, en detrimento da análise, que xa virá logo. Son os mesmos presupostos que, polas mesmas datas, se están a introducir e desenvolver en Portugal, con investigadores da talla de Mendes Corrêa, Pires de Lima, Leite de Vasconcelos ou, entre outros, Jorge Dias, quen proclamaba a necesidade de salvar “tudo aquilo que aínda é susceptible de ser salvo, para que os nossos netos, embora vivendo num Portugal diferente do nosso se conservem tão portugueses como nós e capazes de manter as suas raízes culturais mergulhadas na herança social que o pasado nos legou”. Vemos que todo vai dar ó mesmo sitio,

polo que reivindicamos a actualidade metodolóxica dos investigadores do Seminario, tanto no seu proceso de formación como nas etapas de madurez científica.

Sen entrar en máis matices e con maior ou menor intensidade, todo o anterior forma a bagaxe teórica metodolóxica coa que conta D. Xaquín para levar adiante os seus traballos. El quere coñecer a esencia, o ser de Galicia e, como xa vimos, ten que procuralo no trespés que conforma a alma do noso pobo, é dicir, nos labradores, nos artesáns e nos mariñeiros, dos que el coñece e sente de xeito natural os dous primeiros, pero, pola contra, ignora todo sobre o mundo do mar, un mundo que lle cae moi lonxe de Facós e que lle fai exclamar, simulando un persoal distanciamento: “O mar tén un grande atractivo prás xentes do interior. É pra elas algo lonxano, cheo de poesía, que fala fundamente ó seu sentimento, espertando n-iles unha saudade estrana de cousa non coñecida” (LORENZO, 1969: 105)⁶. Aproximárase ó mar de xeito, posiblemente, casual, a non ser que pensemos nunha premeditación da que nunca falou. E, cando o descubre, faino aparentemente desprovisto de coñecementos previos, porque, segundo el mesmo di, non había bibliografía ningunha, algo que, como imos ver, non é absolutamente certo.

TRABALLOS PREVIOS SOBRE O NOSO MAR

Non imos entrar en traballos que, sendo moi interesantes, como é o caso de moitos dos informes da Sociedade Económica de Amigos do País de Santiago, por citar uns, non serían de grande axuda para os intereses de D. Xaquín. Imos citar os de maior entidade, certamente escasos, que poderían ter sido, e algún deles foino sen dúbida, por el empregados.

Varios son os traballos de Cornide que poderíamos mencionar aquí. Uns estaban éditos e outros en manuscrito, pero o acceso a eles non era difícil. Cómpre salientar o *Ensayo de una historia de los peces...* sobre todo, pensando na cultura material, polo seu último apartado, no que se tratan os diferentes aparellos e as diversas pescas (CORNIDE, 1788)⁷, e aquel outro no que se preocupa polas pesqueiras de sardiña, manifestándose totalmente contrario á introdución e ós métodos dos fomentadores cataláns, que, había poucos anos, se introduciran en Galicia (CORNIDE, 1774)⁸.

A monumental obra de Sáñez Reguart ten un enorme interese, non só para Galicia, senón para toda a costa española. Este autor, pescador afeccionado desde cativo, amante do mar e das súas xentes e Inspector Xeral de Matrícula, deixounos un detalladísimo dicionario enciclopédico das artes de pesca. Moitas das entradas completan a descrición con curiosidades etnográficas e con documentación referente á súa utilización. Os debuxos de tódalas artes están feitos por un profesional que o acompañou toda a viaxe pola costa española e que tiña unha depurada técnica, común ós ilustradores-gravadores do século XVIII, herdeiros da ilustración da Enciclopedia Francesa e, para o que agora nos interesa, do clásico da pesca Duhamel du Monceau, tamén colaborador da Enciclopedia

e ben coñecido, seguido e copiado por Sáñez. Os debuxos que iluminan o *cercos real* son os que se repiten en tódolos traballos posteriores, sobre todo nos nosos tempos (SÁÑEZ, 1791-1795)⁹.

Paz Graells, vocal da Comisión Permanente de Pesca, fai unha viaxe, comisionado polo Almirantado, por toda a costa de Galicia e norte da Península para estudar as posibilidades de instalación de ostreiras e recoller materiais para o Museo de Pesca. Pero vai moito máis alá do encargo inicial e remata escribindo unha obra magnífica sobre bioloxía mariña, barcos, artes de pesca, industria transformadora, produtos elaborados e mesmo receitas de escabeches, transcripción de datos históricos sobre a caza da balea e valiosas pinceladas económicas e sociais, como o interese polo cooperativismo mariñeiro (PAZ GRAELLS, 1870).

Unha aproximación sociolóxica e económica ó mundo da pesca, chea de descrições etnográficas e antropolóxicas, ofrécenos unha boa visión dos pescadores, xa avanzado o derradeiro cuartel do século XIX (DÍAZ DE RÁBAGO, 1885)¹⁰.

A Sociedade Arqueolóxica de Pontevedra, ou mellor será dicir, aínda que no orixinal non figura o nome de ninguén, Casto Sampedro, o seu presidente e autor real da obra, empregando toda a documentación do Gremio de Mareantes da Boa Vila, fai un longo, detallado e diacrónico estudo histórico e etnográfico da pesca, centrado sobre todo na Confraría do Corpo Santo. Esta confraría ditaba ordenanzas que deberían de ser atendidas e cumpridas en tres rías, desde os Tranqueiros de Aguiño, pasando polo Mar de Moreira ata as Estelas de Baiona. É esta unha obra fundamental para a historia de Pontevedra e para a evolución da pesca galega desde a Idade Media (SAMPEDRO, 1904)¹¹.

Xa meténdonos neste século XX, contamos cunha serie de obras de Benigno Rodríguez, cabo de mar e, posteriormente, conservador de pesca do Museo Naval de Madrid. Citaremos unicamente, pola súa especial importancia para Galicia, tres destes traballos. En 1911, publica un *Diccionario* sobre artes de pesca de toda a costa norte e noroeste da Península no que se reflicte a súa profesión, en contacto directo cos pescadores, na meticolosidade e exhaustividade de datos e descrições. Continúa o seu percorrido pola costa española e, en 1923, amplía o *Diccionario* a toda a Península, illas e costa africana, daquela, pertencente a España. Son dúas obras espléndidas que constitúen un fito case illado na produción española e que, sen dúbida, coñeceu e utilizou D. Xaquín (RODRÍGUEZ SANTAMARÍA, 1911 e 1923)¹². Interésanos tamén un terceiro libro, que se ocupa da vida social dos pescadores e que constitúe un verdadeiro ensaio antropolóxico, económico e social do mundo do mar na costa norte e noroeste da Península (RODRÍGUEZ SANTAMARÍA, 1916)¹³.

Cómpre tamén ter en consideración un moi interesante libro, non dedicado especificamente á pesca, pero que fai unha serie de incursións nela certamente valiosas, sendo moi atinadas, sobre todo, as que tratan de aspectos económicos e etnográficos (GARCÍA RAMOS, 1912)¹⁴.

Para rematar o relatorio de traballos máis importantes que afectan a Galicia, traemos aquí un libro que sen dúbida coñecería, por ser o autor un compañeiro de xeración. Trátase dunha profundización na obra e no arquivo dos mareantes de Casto Sampedro feita por FILGUEIRA (1946)¹⁵.

Os homes do Seminario de Estudos Galegos tiveron sumo coidado en relacionarse cos investigadores do norte de Portugal, pois entendían este como unha continuación natural de Galicia e eran conscientes de que había que aproveitar tódolos impulsos que incidían no común. Citemos, xa que logo, algúns dos traballos que se estaban a facer no veciño país, considerando que puideran ter sido máis ou menos coñecidos por D. Xaquín. O que si podo dicir é que, malia a súa importancia para as nosas propias investigacións, son aínda, a xulgar polas citas bibliográficas, totalmente descoñecidos polos galegos que se interesan pola etnografía ou a historia.

Cómpre principiar polos sucesivos traballos que, a principios do século XIX, irá publicando Constantino Botelho de Lacerda Lobo e que tocarán tódolos temas relacionados coas pesqueiras e a salgadura. De todos eles, citamos xenericamente LOBO (1812a,b)¹⁶. Nas fins do mesmo século, aparecen dúas obras monumentais. A primeira é o resultado dunha laboriosa enquisa feita ó longo de toda a costa portuguesa (ALMEIDA e ROQUETE, 1980). A segunda é o compendio de 10 anos de observación directa e participante, “percorrendo as diferentes localidades, acompañando os pescadores nas suas escursões e familiarizando-nos com os seus hábitos, dialéctica, segredos e methodos profissionaes”. O autor vai facer amais o mesmo que fixeran Paz Graells e Rodríguez Santamaría en España, como foi a recolla de materiais etnográficos, e deixaranos tamén unhas moi precisas notas históricas para o estudo das pesquerías de bacallao nas costas de Terranova. O aparato gráfico desta súa obra entronca aínda, o mesmo que a de Sáñez Reguart, coa tradición debuxística derivada da Enciclopedia Francesa (SILVA, 1891).

Dun grande interese para o estudo histórico das pobras marítimas e que tería que coñecer D. Xaquín, considerando as súas persoais relacións cos investigadores portugueses, temos un estudo de 1923 que citamos pola edición posterior que nós manexamos (SAMPAIO, 1979). En 1932 aparece unha obra que podemos considerar modélica e que constitúe un pequeno tesouro da etnografía marítima, común a Galicia e norte de Portugal. Referímonos á monografía sobre os mariñeiros da Póvoa do Varzim feita por un “povense” con diñeiro, dono de almacén de salga e que sentía a vida dos seus conveciños pescadores como algo propio. Toda a existencia, desde o nacemento á morte, latexa nesta obra, que supoñemos coñecería D. Xaquín, aínda que só sexa por un amigo común do autor e del, o alemán Fritz Krüger, xefe da Escola de Hamburgo *Wörter und Sachen*, que aparece fotografado xunto con este (GRAÇA, 1932)¹⁷. Non tanto polo tamaño da obra, que lle podería ter pasado desapercibida, canto por ter sido publicada nunha revista que D. Xaquín si coñecía e por ser un expoñente paradigmático do método citado de *Palabras e Cousas*, que tan boa aceptación tivo en Portugal, traemos aquí unha memoria

de licenciatura presentada en Coimbra, onde se estuda a linguaxe (e as cousas) dos pescadores e labradores de Vila do Conde, poboación, hoxe, apegada á Póvoa do Varzim (NETTO, 1949)¹⁸.

Outros moitos traballos, tanto galegos como portugueses, poderían ser traídos aquí, pero é moi probable que non foran coñecidos polos homes do Seminario de Estudos Galegos. Por esta razón, non ten senso reflectilos neste estudo sobre D. Xaquín e a etnografía mariñeira, independentemente da importancia que, sen dúbida, tería facelo con vistas á elaboración dunha historiografía dos estudos pesqueiros (desde as perspectivas da etnografía, da historia, da xeografía e da economía) que algunha vez haberá que encarar en profundidade.

TRABALLOS DE D. XAQUÍN SOBRE O NOSO MAR

No ano 1933, en calidade de colaborador do Servicio de Escavacións do Instituto de Estudios Rexionais da Universidade de Santiago, acompañará a Sebastián González García-Paz, profesor da mesma, ás primeiras escavacións arqueolóxicas oficiais do Castro de Baroña (Porto do Son)¹⁹. O mesmo que xa tiña feito, en similar situación e co mesmo director, no Castro de Borneiro (Cabana), abandonou os traballos arqueolóxicos para se dedicar ó que a el máis lle chamaba: a etnografía. E se Borneiro lle inspirou dous traballos sobre o mundo rural (LORENZO, 1932 e 1942), un fermoso e intelixente artigo deberase a esta estadía no Porto do Son; pero, neste caso, estará directamente relacionado co mundo do mar, o que ten unha grande importancia, considerando que, dos máis de 120 traballos da súa autoría, só cinco ou, se forzamos o asunto, seis (un deles trata de pesca, pero de río) están dedicados, en maior ou menor grao, a ese pé que lle faltaba para entender o *Volksgeist* galego. Realmente, D. Xaquín traballou moi pouco neste eido do mar, para el tan descoñecido.

O 18 de xaneiro daquel ano (Cfr. GONZÁLEZ PÉREZ, 2003: 225) presentou unha comunicación no Seminario de Estudos Galegos sobre un cuestionario de embarcacións. Aparecerá publicado en marzo seguinte (LORENZO, 1933: 49-52) cunha presentación de Vicente Risco, que o trata como unha parte do cuestionario que a Sección de Etnografía e Folk-lore do Seminario estaba a redactar. Di Risco que, se se publica esta parte primeiro é por ser “das menos estudadas, máis virxes pra investigación, da nosa etnografía”. Consta de 115 preguntas sobre o mundo do mar e, máis especificamente, sobre os barcos, a súa feitura, tonelaxe, medidas, pesca, tripulantes, esconxuros, contos, cantares, poboacións, casas, etc. Non é, xa que logo, un estudo propiamente dito, senón unha ferramenta para futuros traballos de campo.

Este tipo de cuestionarios eran instrumentos moi empregados na época para elaborar estudos etnográficos e, neste caso, podemos encadralo seguindo a estela dos do Ateneo de Madrid²⁰ ou da sociedade “El Folklore Gallego”.

Naquel verán de 1933, descubriu un porto cheo de embarcacións que estaba querendo empezar a mudar do mundo tradicional pretecnolóxico ó mundo actual. Pero era aínda un mar paleotécnico, un mar igual ó de sempre, ó de tódolos séculos anteriores, e isto resultou ser, para el, marabilloso, xa que lle encaixaba con tódolos presupostos metodolóxicos que vimos de expor e que falaban dun mundo que avanzaba cara a nós, practicamente sempre igual desde a prehistoria, polo que a esencia do ser galego aínda estaba aí inmutable. Aquele mar estaba cheo de cantábricas traineiras e de lanchas xeiteiras, descendentes das xa desaparecidas volanteiras, aquelas embarcacións emblemáticas da vila, os botes principiaban a desprazar ás dornas e as pequenas gamelas e chalanas acarreaban tripulantes para os grandes galeóns e pataches, goletas e bergantíns e, como algo aínda novidoso, pero de rápida introdución, os motores e racús, así como as altas chemineas dos vapores. O motor avanzaba con forza, pero aínda predominaba a vela; aínda era, como desde a antigüidade, un mar de velas. E de todos aqueles tipos, os seus ollos de etnógrafo escolleron a dorna (LORENZO, 1934: 109-116).

O Porto do Son era precisamente o límite de aguión da expansión da dorna e a variedade era a carreirana, como a *Josefa*, 172 do folio de *Riveira*, que el vai cousificar de xeito realmente maxistral, considerando o total descoñecemento do que partiu. Podo asegurar que, agás certos pequenos detalles, entendeu perfectamente todo o que era a dorna e o mundo que xiraba ó redor dela. Sen dúbida tivo que facer un grande esforzo, mesmo auditivo, para transcribir a enorme cantidade de nomes que, coa peculiar fonética do Porto do Son, tiñan que lle resultar duros a un oído afeito ó galego de Lobeira. O realmente curioso é que os erros foran escasísimos, reducíndose a “imornal” por “imbornal”, “pao” que preferiu pechar en “pau” e pouco máis²¹. Podemos dicir que tódolos traballos posteriores sobre a dorna son, directa ou indirectamente, con ou sen cita, debedores deste e engadimos que aquí aparece recollido case todo o vocabulario das varias ducias de partes que conforman unha dorna, polo que a recolla do obxecto, da embarcación, foi practicamente perfecta. Pero aquí hai moito máis que pura descrición e nomenclatura, xa que D. Xaquín decidiu incardinar a dorna na vida dos usuarios e, neste punto, hai grandes acertos, mais tamén algunhas imprecisións.

O aserto inicial de que a dorna “siñifica o paso da pesca familiar ao cooperativismo” sometémolo a crítica, hai xa trinta anos, na nosa tese de licenciatura²². Corriximos alí tamén a confusión da *ghradella* cun liñó, cando aquela é unha armazón de madeira na que se enrola este para a súa necesaria aireación e secado. Quixo tamén D. Xaquín explicar as diferentes clases de pesca que se facían desde unha dorna e, necesariamente, pola abundancia de nomes e accións, tivo que confundir algunha das notas que tomara, intercambiando os fondeos da “poutada” e do “arpeu”, iscando con sardiña ou chopo ós pinchos e maragotas, liando –nunca mellor aplicado- o xeito de traballar do palangre co do liñó da isca e dedicando aquel á pesca de xardas e sardiñas, ou fondeando a dorna para pescar ó polbo. Certamente, non é o mesmo facer uns deseños, e el era un magnífico

debuxante, sinalando os nomes das diferentes partes, para logo pasar todo a limpo, na tranquilidade do gabinete, que tentar interpretar unhas notas tomadas nunhas “horas de conversa cuns pescadores” e elaborar unha lectura global, absolutamente *etic*, da vida dos pescadores de dorna. A présa na recolleita dos datos levouno necesariamente a confundir cousas como o reparto das ganancias, pois semella que os donos das dornas as mercaron porque lles apetecía axudar ós veciños, xa que todo se dividía en partes iguais, “non tendo o propietario outra ventaxa que a de tripulal (sic) o barco en calidade de *patrón*”. Cando, moitos anos despois, escriba a *Etnografía*, repetirá case textualmente parte do aquí escrito, pero corruxirá o parágrafo anterior, dicindo: “indo o dono en calidade de *patrón* e traballando todos á parte, fora da metade que corresponde ó *patrón*” (LORENZO, 1962: 383). Isto xa ten unha lóxica, pois resulta estraño que un home invista nunha dorna 1000 pesetas ou 100 pesos, se é pequena -como D. Xaquín nos di- para poñela no mar a traballar de balde²³.

Os anteriores erros non fan desmerecer o gran valor desta pequena obra, que, nunha data tan temperá como 1934, deu a coñecer á comunidade científica, que vivía absolutamente de costas ó mundo do mar, unha realidade nova²⁴. Estamos diante dun estudo pioneiro, non por falar do mar galego que, como vimos de ver, xa contaba con algunhas importantes incursións, senón polo tratamento, polo enfoque antropolóxico global que presenta, empregando como fío condutor, case como pretexto, unha embarcación. Non se contenta coa súa fina e exhaustiva descrición, senón que tenta –independentemente de que non atine totalmente- incardinala na economía mariñeira, preocúpase polo seu custo, os tripulantes que traballan nela, os aparellos que leva e as mellores horas de usos, os peixes que se capturan, os ingredientes das caldeiradas, o que duran as mareas, as comidas a bordo e a roupa de augas e o seu custo. Fala de solucións a rompeduras de pezas, de utensilios auxiliares e de naufraxios e aínda lle sobran unhas liñas para atinar, el, que era un home de terra a dentro, a razón da diferenza entre un campesiño e un mariñeiro, chegando a dicir que: “A incertidume da súa vida, sempre por riba das augas treidoras dá a estes homes un espírito xeneroso e un amplo concepto da vida e das súas pasións”. E, amosando o lirismo que en ocasións envolvía os seus traballos, o que demonstra que, para el, o estudo da cultura material era a procura do ser galego, do *Volksggeist*, que se vai forxando tamén a través dos obxectos, velaí este exemplo: “Semellantes aos croios que o mar axota ás praias, estes homes perderon ao contacto co mar as aristas que se sinalan ferintes en moitos aspectos da vida campesiña”²⁵.

Pode tamén resultar sorprendente que D. Xaquín, percibindo que a dorna está xa entrando nunha fase de declive que anuncia a súa desaparición²⁶, diga o seguinte: “Non é de lamentar a súa perda, sempre que esta siñifique un progreso, mais coidamos que estes documentos populares deben ser coidadosamente estudados: teñamos en conta que ilas forxaron a alma arriscada e valente dos nosos mariñáns”. Este parágrafo mostra un etnógrafo nada nostálgico, que celebra o progreso, pero que invita a recoller estes “docu-

mentos” pola súa capital importancia –e aquí está evidenciada a súa metodoloxía- na forxa do noso particular ser galego.

Teremos que agardar moi ben anos para volver a atopar unha nova publicación de D. Xaquín, na que outra volta apareza o mundo mariñeiro. A nefasta guerra incivil e a sórdida e longa posguerra puido contribuír a que o seu radio de estudo non se afastara tanto da súa Ourense. O caso é que non será ata 1962 que volvamos a ver o mar nas súas páxinas.

Nese ano, aparece a monumental e fermosa obra na que habita toda a nosa cultura material. Estámonos a referir á *Etnografía* que Otero Pedrayo lle encomendara para formar parte da magna, malia morrer nos inicios, Historia de Galiza. Os grandes libros son bos para o público, pero tamén para o autor, xa que necesariamente, como foi o caso, esixen que este se poña ó día e complete unha serie de lagoas. Resumín este libro, dicindo que “nel está toda Galicia. D. Xaquín, buscaba a esencia, o ser da Terra e nesta obra plasmouna toda, con enorme erudición, unha grande beleza e un amor absoluto” (CALO, 2004d: 133). Contando cunha boa formación libresca, era sobre todo e por riba de todo un home de traballo de campo, un “arqueólogo e etnógrafo de severa metódica e colleitas cadaneiras”, frase que, no prólogo xeral da obra, lle dedica Otero e que reflicte, dentro da súa brevidade, o seu verdadeiro xeito de traballar. Pero, quizá por iso, non se pode dicir que fora proclive a citar bibliografía nos seus traballos e, concretamente nos de pesca, nunca cita a ninguén, o que non fai doada a procura das súas posibles fontes, que, sen dúbida, había.

Malia deixar dito no prólogo que a Galicia que estuda “é case enteiramente agrícola e gandeira”, na páxina 334 afirma que moita xente vive do mar, mar que aparece espallado por distintos lugares do voluminoso libro, en función do ordenamento que fixo dos temas e que, como el mesmo dixo, podería ter sido outro. Velaí, coa páxina inicial entre parénteses, os máis ou menos grandes apartados que afectan ó noso tema: casa mariñeira (52), conservación da pesca (437), carpinteiros de ribeira (486), redeiras (572), veleiros (579), peixeiras (589), cordas (656), caldeirada (694), barcas (718 e 735) e, deixando para a fin, pola súa entidade e extensión, produtos do mar (334) e, se queremos asimilalos, produtos de río (415). Podemos dicir que a maior parte dos anteriores temas son verdadeiras primicias na literatura etnográfica galega e, nalgún caso, acadan unha altura moi considerable. Así, por exemplo, o apartado da conservación da pesca resulta modélico pola súa minuciosidade, interpretación, achega de vocabulario específico e mesmo diferenzas zonais nos traballos de salga. Semellante minuciosidade atopámola no apartado dedicado ós artifices de velas e, sobre todo, nos que describe o traballo das redeiras e dos “cordieiros”, por empregar o nome usual que se lles dá no Porto do Son. Pola contra, entre os apartados máis frouxos podemos subliñar o dedicado ós barcos de pasaxe, estudados –pola función- inmediatamente detrás do carro, unha das súas grandes paixóns. É moi probable que D. Xaquín soubera desto moito máis do que nos deixou

escrito, pero é xustamente o apartado que remata o tomo, e podemos pensar que, posiblemente, non dispuña de máis espazo.

Deixamos dito que a *Escola Histórico-Cultural* foi un dos seus alicerces metodolóxicos. No apartado dedicado ós construtores de barcos, ós carpinteiros de ribeira tenta rastrexar as súas orixes nos poucos datos bibliográficos daquela existentes e, cando nos fala da feitura das barcas de río, dinos que os seus autores, por vivir dun xeito semellante ó dos séculos anteriores, seguen a facer embarcacións “tan arcaizantes que nos mostran hoxe unha vivinte estampa da nosa prehistoria”. Nesta frase temos condensada a crenza e a procura do *Volkgeist* galego, que se manifestaría nos traballos destes artesáns.

Nesta obra totalizadora da nosa cultura material non podía faltar un apartado dedicado á preparación culinaria de diferentes peixes e, máis concretamente, á caldeirada. A descrición está feita con todo luxo de detalles e só se lle poden poñer un par de chatas menores de comprensión, debidas á súa carencia de vivencias directas no mundo do mar. E así tropezámonos con frases como a seguinte: “xibias, chocos e calamares, que somentes se diferencian antre si polo tamaño e, por il, na calidade, xa que en xeral o peixe e tanto millor canto máis pequeno é” (páx. 697). É sabido que o que nós aquí temos son luras (*Loligo vulgaris*, Lamarck) e chopos ou chocos (*Sepia officinalis*, Linnaeus) que son moluscos moi diferentes. Tampouco lle podemos dar a razón no remate da frase, considerando que se trata dun tópico sen sustentación, pois, se ben e certo que nalgunha especie de peixes son preferibles os pequenos, son moitos os que gañan en sabor co tamaño; por exemplo, onde estea un bo robalo ou unha panzuda nada teñen que facer unha chasca ou un corobelo. Tampouco se podería asegurar o contrario, dependendo do tipo de preparación que se lle queira facer: para fritir, sen máis, a xoubiña; pero, se o que queremos é asala, mellor a sardiña. Unha cousa son as pescadiñas co rabo na boca e outras os toros de pescada en salsa verde ou á romana. E así poderíamos seguir.

O apartado dedicado ós aparellos é un dos que ocuparon máis páxinas do tomo, porque non só non se conformou con facer a súa descrición, senón que nos falou da súa feitura e das diferentes partes que os compoñen, con abondosos chamadoiros; pero, a maiores, incardinounos na vida dos mariñeiros, poñéndoos nas súas mans para amosar así as súas peculiares maneiras de traballar e a importancia que teñen na economía das xentes do mar. Aproveita as faenas con eles para describir a roupa de augas que empregaban os pescadores. Bótaos en terra e lévaos a encascar e logo a secar nos tendedeiros; ensínanos as voces de mando dos patróns, coma se el tivera andado a bordo; descríbenos os boureiros, fálanos dos xeitos, das trañas, das xávegas, das parellas, das rapetas, das volantas, dos palangres, dos tramallos, das liñas, das nasas..., é dicir, de case tódalas artes de pesca do seu tempo. E mesmo lle dedicou un certo espazo a falar do cerco real, cando este non é un traballo estrictamente histórico, pero, e aquí temos de novo a influencia da Escola de Viena, non quixo pasar sen falar dun aparello, desaparecido a principios do pasado século²⁷, que significou a prosperidade dos nosos portos, sobre todo no século

XVI, cando Pontevedra, grazas a el, foi a cidade máis populosa de Galicia (Cfr. CALO, 2003).

Diciamos atrás que D. Xaquín non cita bibliografía, sobre todo nos traballos de etnografía mariñeira, e chega a asegurar que non hai nada feito anteriormente. Non obstante, unha lectura atenta permítenos detectar algúns autores que influíron nel de maneira evidente. Imos velo cuns exemplos. Cando nos explica os aparellos do xeito, di o seguinte: “O xeito consiste nunha serie de pezas, denantes 20 ou 25, hoxe cinco, de setenta metros de longo cada unha por dazaoito de outo; cada peza está formada por unha rede de algodón con malla de 2 ou 2,5 cms” (LORENZO, 1962: 335). Benigno Rodríguez Santamaría, falando do mesmo aparello di: “Primitivamente este arte se componía de vinte a veinticinco piezas de 24 metros de largo cada unha por cuatro de alto... Hoy se compone el jeito de unas cinco piezas nada más, que tienen 70 metros de largo cada una por 18 de alto y malla de dos a dos y medio centímetros de lado del cuadrado...” (RODRÍGUEZ, 1923: 494). A coincidencia das medidas é máis que sospeitosa –considerando a gran variedade que sempre houbo de porto a porto e mesmo de armador a armador– como para non recoñecer a influencia deste autor en D. Xaquín. De Rodríguez sabemos que recolleu estes datos antes de 1911, polo que a coincidencia do número de pezas que se usaban antes daquela data e, para ser máis precisos, antes de 1884, ano no que se decretou a liberdade de medidas nos aparellos, incide no mesmo.

É de todos ben coñecida a habilidade que o autor tiña para o debuxo, maña herdada de seu pai e perfeccionada con máis dun mestre. Os seus debuxos etnográficos son modélicos e, sen embargo vemos que os que ilustran as artes de pesca, feitos pola súa man, están nidiamente inspirados nos daquel autor. De non ser así, tería moi difícil a súa percepción, considerando que, cando un non iniciado chega a un porto, o que realmente pode ver no peirao é unha morea, máis ou menos grande, de panos e trallas con cortizadas e chumbos; pero a forma da rede está totalmente oculta e nin hai espazo nin é probable que os mariñeiros se prestaran a lle estender un aparello de máis de cen brazas para que o mirara ben. Necesariamente tivo que contar cuns modelos, e aí estaban os dicionarios de Benigno Rodríguez.

Con moita probabilidade, o apartado dedicado ó cerco real sexa debedor do magnífico e exhaustivo traballo sobre a *Confraría do Corpo Santo de Pontevedra* de Casto Sampedro ou do máis próximo *Arquivo de Mareantes* de Filgueira Valverde. Ó falar da casa mariñeira, vemos a foto dunha “casa do remo” que, no seu pé, indica textualmente a autoría de Carré Aldao, aínda que despois, ó non haber bibliografía, non apareza a *Xeografía* deste autor. Poderíamos seguir citando e dando pistas que nos axudarían a ver cales son as fontes que, con maior ou menor intensidade, empregou D. Xaquín para facer os apartados do mar, dese pé, para el tan estraño, que lle faltaba para completar o trespés da esencia, da alma de Galicia.

O seguinte traballo relacionado coa pesca non se ocupará do mar, senón do río, e máis concretamente do tramo medio do Miño (LORENZO, 1966: 289-295). Se no ano 1933 estudou a dorna no Porto do Son, fíxase agora nunha embarcación homónima, pero de moi diferente feitío e utilidade. Descríbea coa sinxeleza e mestría que lle foi dando a práctica etnográfica e explica como son os anzós de madeira de espiño ou escalambrón, que se empregan armados en cordas ou palangres, como lle chamariamos no mar, se ben antigamente tamén aquí se denominaban cordas. Lémbranos as dornas de mar e di que nada teñen en común con estas do Miño, agás o nome, do que dá unha serie de variantes que novamente nos fan pensar no método *Wörter und Sachen*. Podería dicir que, aínda que sexa accidental, si hai unha cousa en común e é o feito de vogar cos remos cruzados (posiblemente non lembrara isto, pois no traballo do Porto do Son non o menciona). A razón de vogar así vén forzada pola moita manga para un home só, facilitando o efecto panca. Tanto ó falar da feitura da dorna como dos anzós, insiste no arcaísmo, o que novamente nos enlaza coa prehistoria.

Tres anos despois, publica un artigo do que xa fixemos algunha mención textual e no que anuncia que non pretende “eiquí esgotar o tema, mais sí quero dar algunhas mostras de esta presenza do mar na terra adentro” (LORENZO, 1969: 105). Empeza falando dos bañistas da montaña que ían tomar os baños de augas de mar e dinos que lles chamaban poubanos. Cando nós eramos picariños, aínda coñecemos moi ben xente desta que viña ó Porto do Son, así como as casas de baños onde se lles quentaba a auga (non era normal que nin eles nin os naturais se bañaran directamente no mar)²⁸, agora ben, nós falabamos sempre das mulleres e, polo tanto, en feminino. Uns anos antes, tiña publicado Bouza Brey un traballo específico sobre os nomes dos bañistas (el aplícao tamén ás mulleres) e cita os de poubanas, candeleros, mantidas... (BOUZA, 1931: 105), sendo este último o que empregabamos no Porto do Son (CALO, 1978: 114). Deducimos, xa que logo, que os da zona ourensá non frecuentaban a nosa ría. Poderíamos nós contar anécdotas relacionadas coas mantidas, pero o que ignorabamos é o que se nos narra neste traballo: cando volvían ós seus lugares de orixe, continuaban a facer as prácticas curativas prescritas polo médico, escoitaban o mar nos cornos que levaran de recordo e, polas noites, falaban do trasno, das bruxas e do mar, así, todo no mesmo plano, proba evidente de que o mar era para eles un mundo tan estraño e ignoto que figuraba no seu imaxinario ó mesmo nivel que as bruxas e o trasno.

A continuación fálanos de exvotos que el considera mariñeiros e que, sen dúbida o son, pero non de pescadores senón de mariñeiros ou mariños da armada²⁹. Trátase de dúas maquetas de senllos barcos de guerra que había na capela do Santo Cristo de Ourense, polo que, en rigor, resulta moi forzado traelos a capítulo nun traballo que realmente pretende falar do mar dos pescadores. Os naufraxios son comúns a todo tipo de barcos e de tripulantes, pero, en ocasións, os exvotos de barcos de guerra nos teñen rela-

ción ningunha co mal tempo, senón co feito en si de ter que ir facer o servizo militar na armada, cos perigos que de aí se poidan derivar. D. Xaquín non tiña porqué saber isto, como tampouco o sabía un mariño, almirante el e autor dun bo traballo sobre exvotos mariñeiros, quen non entendía a razón de ver a reprodución dun determinado barco de guerra nunha igrexa de Muros, cando, segundo el, nunca ese barco estivera en perigo (GUILLÉN Y TATO, 1934). Certamente, un mariño profesional nunca entendería que un pobre rapazolo de Muros ofrecera un exvoto só polo feito ou a cambio de volver con ben do servizo na armada. Para el, no seu subconsciente, estaba en perigo desde o primeiro día, para o almirante non³⁰.

O feito de se atopar, daquela, os dous exvotos de barcos na capela do Santo Cristo de Ourense dálle pé para falar da conexión desta imaxe coa costa e, máis concretamente, con Fisterra, onde contan cunha talla semellante e desde onde se di que vén esta, da man dun bispo da familia dos Mariño. A procesión cos exvotos que imaxina desde a costa non é máis ca un alarde poético.

Dedica a última parte do artigo a falar de cantigas do mar recollidas no interior. Dalgunhas delas, podemos dicir que están ben traídas á finalidade pretendida; outras antóllansenos moi forzadas³¹.

Un derradeiro traballo, relacionado co ambiente mariñeiro, é moi probable que lle tivera aflorado, xa cumpridos os 70 anos, coma un durmido recordo das curtas estadias que, sendo neno, botou en Vigo, terra de súa nai, e máis concretamente cando, orfo de pai, trala morte da súa avoa de Facós, se xuntou con seu irmán Xurxo en Vigo, mentres súa nai, Dona Xoaquina, xestionaba a herdanza paterna en Buenos Aires. Describe aquí, con moitos máis datos que os producidos por unha lembranza, unha figura do entroido vigués, chamada *escabicheiro*, *merdeiro* ou *labrego*. Había labregos que acudían ás cidades e vilas, neste caso a Vigo, para limpar os pozos negros e levar o produto para os seus campos. Aproveitaban para levar tamén as magas ou os restos das sardiñas que as mulleres dos pescadores escochaban (ou escabichaban). Quedan así clarexados os tres nomes que se lle dan a un tipo de choqueiro co que os mariñeiros do Berbés ridiculizan ós labregos. O mesmo que nos seus restantes traballos, deixa caer sempre algunha frase interesante que incide na gran diferenza entre os labregos e os mariñeiros e, unha vez máis, procura unha explicación para isto: “Os pescantíns vigueses, loitadores cotidiáns da mar³², ollan con certo desprecio a aqueles que se adican á vida tranquiá do campo. Os seus diferentes espíritos, modelados por sensacións opostas –calma e violencia– son incompatíbles e maniféstanse en tódalas ocasións por un mutuo desprecio, máis intenso nos pescantíns, pois o campesiño ten o íntimo convencemento da inferioridade emotiva do seu vivir en contraposición coa loita heroica do mariñán” (LORENZO, 1982: 265). Poderíamos nós opinar sobre o pensamento do mariñeiro, non ousando discutirlle a D. Xaquín a súa apreciación sobre o dos labradores, é dicir, sobre si mesmo.

HAI MÁIS MAR QUE O DE D. XAQUÍN

Acabamos de ver que os traballos de D. Xaquín sobre o mundo do mar, dun indubidable interese, foron certamente escasos, e moitos dos temas da antropoloxía, como é o relacionado coa familia, non foron nin mencionados. El sempre foi un home do rural campestre, un ilustrado labrego da Limia Baixa, ó que o mar quedaba moi lonxe tanto xeograficamente como, sobre todo, espiritual e sensiblemente. El mesmo o recoñece, aínda que o diga distanciándose: “O mar ten un grande atractivo prás xentes do interior. É pra elas algo lonxano...”. Pero tivo, como bo observador que era, intuicións verdadeiramente xeniais, coma cando viu que o medio físico modelou a forma de ser dos mariñáns, facéndolles perder as arestas ferintes que se conservan nos labregos, cando constatou que a incerteza da súa vida os fixo ser xenerosos ou como cando incidiu na importancia das embarcacións, neste caso as dornas, na forxa da “alma arriscada e valente dos nosos mariñáns”. Omitimos as referencias por ser frases xa citadas neste artigo, pero non sobra resumilas agora para mostrar un etnógrafo coa mente libre de prexuízos e aberta á valoración das culturas diferentes da súa propia³³.

Os baleiros que se deixan ver no conxunto da súa obra, no referente á etnografía mariñeira, fóronse, con mellor ou peor fortuna, e algo temos contribuído nisto, reenchendo³⁴. Pero desde os tempos en que D. Xaquín elaborou os seus principais traballos ó día de hoxe mudaron substancialmente os materiais, os medios, as técnicas, as actividades piscatorias e mesmo os protagonistas das mesmas. Realmente habería que incardinar isto nunha mudanza natural e xeneralizada en toda a sociedade galega. Se calquera daqueles homes da xeración Nós, mestres e amigos de D. Xaquín, regresaran e volveran sobre os seus pasos investigadores, non recoñecerían case nada do que eles tan ben traballaron e interpretaron. Nin Otero, que xa daquela se consideraba “unha pantasma do século XIX”, nin Risco ou Cuevillas, que viviron nunha etapa pretecnolóxica que principiaba a mudar, de aí a présa coa que, por mor da súa metodoloxía (e ideoloxía), se apresuraron na recolleita, entenderían nada da Galicia rural, mariñeira e urbana que, hoxe, se presentaría diante dos seus ollos.

Se a terra mudou, podemos dicir que moito máis o fixo o mar. Se hoxe, 71 anos despois daquel 1933, volvera D. Xaquín ó Porto do Son non entendería nada. ¿Onde vai aquel mar de velas que el viviu? Certamente non escollería a dorna como obxecto de estudo cousificable, pois hoxe o noso mar é un mar de grandes barcos, frío, informática, radares, sonares, telefonías, GPS, haladores hidráulicos, piscifactorías. Pero isto non sería aínda o máis estraño para el, pois non podemos esquecer que, repetidamente, ten feito referencia a recoller os datos, pero aceptando o progreso, que xa el vía vir. Non, o que realmente lle esnaquizaría os esquemas sería o elemento humano, as tripulacións que, hoxe, levan os nosos barcos.

Por razóns que agora non hai ocasión de desenvolver, o mar galego atópase nunha profunda crise, ten carencia de homes e sospeitamos que, a día de hoxe, xuño de 2004,

non leva trazas de se solucionar³⁵. O oficio do mar foi sempre cousa propia de mariñeiros, aínda que certo tipo de lances e aparellos precisaron, máis ou menos esporadicamente, da colaboración de labradores, como é o caso do cerco. Pero, como resultado da emigración a Europa na década dos sesenta, foron moitos os campesiños de aldeas veciñas que, ó regresar, apoiados nas novas tecnoloxías que suplían a carencia de oficio, puxeron un barco no mar e se transformaron en mariñeiros. Desde hai uns anos, moitos barcos, sobre todo os maiores dedicados ó cerco, á costeira do bonito ou ó palangre ou arrastre no Grande Sole tiveron que ser amarrados por falta de tripulantes, o que motivou a chegada de estranxeiros para cubrir os ocios que se produciron nos roles. Os nosos barcos levan agora a bordo caboverdianos, subsaharianos, peruanos, indonesios e, como dicimos os mariñeiros, a rede pescando ou, o que é o mesmo, cada vez virán máis, polo habitual sistema de se chamar uns ós outros.

Nun artigo que temos en prensa, no que anunciamos algunhas destas ideas, rematamos dicindo: “¿Vería hoxe D. Xaquín nestes mariñeiros de diferentes cores, sensibilidades e culturas o *Volksggeist* galego? (CALO, 2004e).

Temos os estudosos do noso mar moito traballo pola proa.

BIBLIOGRAFÍA

- ABUÍN, Espe (2004): “Entrevista. Elena Espinosa Mangana. Ministra de Agricultura y Pesca”. *La Voz de Galicia*, 26/VI/2004. A Coruña, pp. 28-29.
- ALMEIDA, José Bento Ferreira de e ROQUETE, Vitorino Chagas (1890): *Inquérito Industrial. Pesca*. Lisboa.
- BOUZA BREY, Fermín (1931): “Calificativos dos bañistas da montaña nos portos galegos”. *Nós*, n.º. 90, pp. 105 ss.
- CALO LOURIDO, Francisco (1978): *La Cultura de un Pueblo Marino: Porto do Son*. Monografías de la Universidad de Santiago de Compostela, 41. Madrid.
- CALO LOURIDO, Francisco (1980): *As artes de pesca*. Cuadernos Museo do Pobo Galego, 1. Santiago.
- CALO LOURIDO, Francisco (1996): *Xentes do mar. Traballos, tradición e costumes*. Nós os Galegos. Ed. A Nosa Terra. Vigo.
- CALO LOURIDO, Francisco (1997a): *Castro de Baroña*. Concello do Porto do Son. Santiago.
- CALO LOURIDO, Francisco (1997b): “Peculiaridades da sociedade mariñeira”. In GONZÁLEZ REBORDO, X.M. (Coord.): *Galicia. Antropoloxía*. Hércules de Ediciones, S.A., XXVI. A Coruña, 201-231.
- CALO LOURIDO, Francisco (2003): “Achegamento á pesca, ós seus protagonistas e ós seus territorios (séculos XII a XVI)”. In CALO LOURIDO, F. (Coord.): *Actas do Simposio de Historia Marítima do século XII ó XVI. Pontevedra e o Mar*. Concello de Pontevedra, pp. 19-42.
- CALO LOURIDO, Francisco (2004a): “O mar de D. Xaquín”. In LORENZO, Xaquín: *O mar terra adentro*. Ed. ilustrada con gravuras de Conde Corbal. Consello da Cultura Galega, Santiago.
- CALO LOURIDO, Francisco (2004b): “Patrimonio móbil, fluído e movemento perpetuo conforman a praxe haliéutica e a cosmovisión do home de mar”. In Iº Congreso de Patrimonio Etnográfico Galego in *Memoriam Xaquín Lourenzo Fernández “Xocas”*. Deputación de Ourense, Ourense, pp. 93-104.
- CALO LOURIDO, Francisco (2004c): “Limiar”. In LORENZO FERNÁNDEZ, X.: *As domas do Porto do Són*. Cartafol da Memoria, 2. Concello do Porto do Son, Noia, pp. 7-17.
- CALO LOURIDO, Francisco (2004d): “Xaquín Lorenzo Fernández e a Etnografía Mariñeira”. In *Raigame*, n.º. 19. Deputación de Ourense, Ourense, pp. 125-137.
- CALO LOURIDO, Francisco (2004e): *Do paleotécnico e galego mar de D. Xaquín ó tecnificado e multiterritorial da Unión Europea*. Congreso Xaquín Lourenzo. Xunta de Galicia (en prensa).
- CORNIDE, Josef (1774): *Memoria sobre la pesca de sardina en las costas de Galicia*. Madrid.

- CORNIDE, Joseph (1788): *Ensayo de una historia de los peces y otras producciones marinas de la costa de Galicia, arreglado al sistema del caballero Cárlos Linneo, con un tratado de las diversas pescas, y de las redes y aparejos con que se practican*. Madrid.
- DÍAZ DE RÁBAGO, Joaquín (1885): *La industria de la pesca en Galicia. Estudio sociológico*. Santiago.
- FILGUEIRA VALVERDE, José (1946): *Archivo de Mareantes*. Museo de Pontevedra. Pontevedra.
- FUENTES ALENDE, Xosé (1998): “Os exvotos de tema mariñeiro en Galicia”. In CALO LOURIDO, F. (Coord.): *Antropoloxía Mariñeira. Actas do Simposio Internacional de Antropoloxía in Memoriam Xosé Filgueira Valverde*. (Pontevedra, 1997). Consello da Cultura Galega. Santiago, pp. 315-334.
- GARCÍA RAMOS, Alfredo (1912): *Arqueología jurídico-consuetudinaria-económica de la Región Gallega*. Madrid.
- GONZÁLEZ GARCÍA-PAZ, Sebastián (1933): “Noticia de las excavaciones arqueológicas de los castros de Borneiro y Baroña”. *Boletín de la Universidad de Santiago (Homenaje a Rodríguez Cadarso)*. Vol. I, Santiago, pp. 20 ss.
- GONZÁLEZ PÉREZ, Clodio (2003): *Xaquín Lorenzo Fernández “Xocas” 1907-1989. Unha vida dedicada á Nosa Cultura*. Editorial Toxosoutos. Noia.
- GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé Manuel (1990): “Introducción”. In *Nacemento, casamento e morte en Galicia. Respostas á enquisa do Ateneo de Madrid (1901-1902)*. Colección “Textos e Documentos de Antropoloxía Cultural de Galicia”. Consello da Cultura Galega, Santiago, pp. 7-19.
- GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé Manuel (1996): “A obra etnográfica de D. Xaquín Lorenzo Fernández”. In *Tecnoloxía Tradicional: Dimensión Patrimonial e Valoración Antropolóxica. Actas do Simposio Internacional in Memoriam Xaquín Lorenzo*. Consello da Cultura Galega. Santiago, 21-37.
- GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé Manuel (1998): “A partida de bautismo de Antonio Machado y Álvarez, fundador do Folklore Español”. El Museo de Pontevedra, tomo LII, Vigo, pp. 121 ss.
- GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé Manuel (2004): *Vida e obra de Xaquín Lorenzo*. Editorial Galaxia. Vigo.
- GONÇALVES, Flávio (1984): “A Lição de Santos Graça”. In *Actas do Colóquio “Santos Graça” de Etnografía Marítima*. Vol. I. Câmara Municipal da Póvoa de Varzim, 59-64.
- GRAÇA, A. Santos (1932): *O Poveiro*. Póvoa de Varzim.
- GUILLÉN Y TATO, Julio F. (1934): *Exvotos marineros: su origen, clases, arte y técnica*. Madrid.
- LOBO, Constantino Botelho de Lacerda (1912a): “Memória sobre a preparação do peixe salgado, e seco das nossas pescarias”. In *Memórias Económicas da Academia Real das Ciências de Lisboa*. Tomo 4. Lisboa, pp. 252-312.
- LOBO, Constantino Botelho de Lacerda (1912b): “Memória sobre a decadência das pescarias de Portugal”. In *Memórias Económicas da Academia Real das Ciências de Lisboa*. Tomo 4. Lisboa, pp. 313-376.
- LÓPEZ CUEVILLAS, F., FERNÁNDEZ HERMIDA, V. e LORENZO FERNÁNDEZ, X. (1936): *Parroquia de Velle*. Seminario de Estudos Galegos. Compostela.
- LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín (1932): “Do cancionero de Borneiro (Cabana)”. *Nós*. Nº 108. Ourense, pp. 229-230.
- LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín (1933): “Notas pra un cuestionario de etnografía. Embarcacións”. *Nós*. Nº 111. Santiago, pp. 49-52.
- LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín (1934): “As dornas do Porto do Són”. *Nós*. Nº 126-127. Compostela, pp. 109-116.
- LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín (1942): “Notas etnográficas de la parroquia de Borneiro”. *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Ourense*. T. XIII. Ourense, pp. 183-203.
- LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín (1957): “Cuevillas, etnógrafo”. In *Homaxe a Florentino López Cuevillas*. Ed. Galaxia. Vigo, pp. 135-138.
- LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín (1962): “Etnografía: Cultura material”. In OTERO PEDRAYO, R.: *Historia de Galiza*. T. II. Buenos Aires.
- LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín (1966): “Vellas artes de pesca no río Miño”. *Revista de Etnografía*. Vol. VII, t. 2, nº 14. Porto, pp. 289-295.
- LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín (1969): “O mar terra adentro”. In *Revista de Etnografía*. Vol. VIII, tomo 1. Porto, pp. 105-112.
- LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín (1982): “Do noso Antroido: os escabicheiros”. In *Brigantium*. Vol. 3. A Coruña, pp. 265-269.
- NETTO, María Teresa de Mendonça Lino (1949): “A linguagem dos pescadores e lavradores do Concelho de Vila do Conde”. Separata da *Revista Portuguesa de Filologia*. Vol. I e II. Coimbra, pp. 122-187.
- PAZ GRAELLS, Mariano de la (1870): *Exploración científica de las costas del Departamento Marítimo del Ferrol*. Madrid.

- RODRÍGUEZ SANTAMARÍA, Benigno (1911): *Diccionario ilustrado... de las artes de pesca, aparejos e instrumentos que se emplean para la pesca marítima en la costa Norte y Noroeste de España*. Madrid.
- RODRÍGUEZ SANTAMARÍA, Benigno (1916): *Los pescadores del Norte y Noroeste de España. Su vida social y particular por provincias*. Madrid.
- RODRÍGUEZ SANTAMARÍA, Benigno (1923): *Diccionario de artes de pesca de España y sus posesiones*. Madrid.
- ROS FONTANA, Ignasi (2003): "Walter Ebeling en el este de la provincia de Lugo (1928-1933): imágenes de una investigación de la *Escuela de Hamburgo* en Galicia". In *A terra e os homes. Fotografías de Walter Ebeling (1928-1933)*. Servicio de Publicacións. Deputación Provincial de Lugo. Santiago, pp. 13-41.
- SAMPAIO, Alberto (1979): *Estudos históricos e económicos. II volume. "As Póvoas Marítimas"*. Documenta Historica. Ed. Vega. Lisboa.
- SAMPEDRO Y FOLGAR, Casto (1904): *Documentos, inscripciones y monumentos para la Historia de Pontevedra*. T. III, Pontevedra.
- SÁÑEZ REGUART, Antonio (1791-1795): *Diccionario Histórico de los Artes de la Pesca Nacional*. Madrid.
- SILVA, A.A. Baldaque da (1891): *Estado actual das pescas em Portugal, comprendendo a pesca marítima, fluvial e lacustre em todo o continente do reino, referido ao anno de 1886*. Imprensa Nacional. Lisboa.
- SOEIRO, Teresa e CALO LOURIDO, Francisco (1999): *Fainas do mar. Vida e traballo no litoral norte*. Centro Regional de Artes Tradiçionais. Porto.

NOTAS

- 1 No libro homenaxe a Florentino López Cuevillas, o artigo que lle dedica leva por título "Cuevillas, etnógrafo", pero matízao dicindo que "sería máis xusto o de *Cuevillas, formador de etnógrafos*", xa que "máis que faguer il etnografía intrésalle atopar quen a faga" (LORENZO, 1957: 135-138).
- 2 Sobre isto, pódese consultar GONZÁLEZ REBOREDO (1996 e 2004).
- 3 Chegou a ter D. Xaquín unha relación directa con varios membros desta escola, coincidindo coas súas estadías de estudo nas terras galegas. Un deles, Schneider, morou un tempo na súa casa de Facós, e con Fritz Krüger, xefe da Escola, mantivo unha relación amigable e científica que o levaría a publicar dous artigos na prestixiosa revista *Volkstum und Kultur der Romanen*, órgano do grupo.
- 4 Ocupouse deste autor, pai de Antonio e Manuel Machado, dando a coñecer a súa partida de bautismo na igrexa de Santa María Salomé de Santiago, o investigador GONZALEZ REBOREDO (1998: 121-132)
- 5 Entre as moitísimas citas que poderíamos traer aquí, escollemos, pola súa brevidade, claridade e sensibilidade, a dedicatoria de *Parroquia de Velle*, libro aparecido en 1936: "En lembranza de Domitila Iglesias, costureira de Velle, que conservaba algo do vello esprito de Galicia no seu corazón enfermo". (LÓPEZ CUEVILLAS, F. FERNÁNDEZ HERMIDA, V. e LORENZO FERNÁNDEZ, X., 1936).
- 6 Con motivo de estar este ano 2004 dedicado a honrar a D. Xaquín, reeditou o Consello da Cultura Galega este breve traballíño, ilustrándoo cunhas gravuras do seu amigo Conde Corbal. Tiven a honra de que se me encargara a elaboración dun estudo introdutorio: CALO (2004a).
- 7 Hai unha edición facsimilar, cun estudo preliminar de Valentín Paz Andrade, publicada polo Seminario de Estudos Galegos, en Edicións do Castro, en 1983.
- 8 Existe unha edición facsimilar, cun estudo preliminar da nosa autoría, publicada polo Consello da Cultura Galega en 1997.
- 9 Hai unha edición de luxo, cun estudo introdutorio de Juan Carlos Arbex, publicada polo Ministerio de Agricultura, Pesca e Alimentación en 1988.
- 10 Hai edición facsimilar, sen estudo ningún, publicada pola Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, en 1989.
- 11 Hai edición, traducida ó galego por Pilar Rosales Vázquez, con estudo preliminar de Juan Juega Puig, publicada por Via Láctea Editorial en 1998.
- 12 Do *Diccionario* de 1911 hai unha edición, sen estudo introdutorio ningún, da editorial Roig

- (Valencia), de 1996. Do de 1923 fixo unha edición a Xunta de Galicia en 2000, cunha "Presentación" estritamente circunstancial do entón conselleiro Amancio Landín Jaraiz e de Jesús Giraldez Rivero.
- 13 Está a piques de ser reeditado polo Consello da Cultura Galega cun longo estudo introdutorio da nosa autoría.
 - 14 Foi reeditado, cun *proemio* de Antonio Fraguas Fraguas, polo Consello da Cultura Galega en 1989.
 - 15 Hai edición facsímile, sen estudo ningún, editada por Caja de Madrid en 1992.
 - 16 Dicimos xenericamente, porque, no mesmo ano de 1812, terá unha serie de títulos (continuación uns dos outros) na mesma revista lisboeta, reeditada en 1991. En bibliografía, citamos só dous deles consecutivos. Nun explica con agudeza a razón da decadencia da actividade pesqueira de Portugal. Podemos nós engadir que non foi esa a única razón, pero que si tivo moita importancia e que nós, os galegos, sufrimos o mesmo e fomos igualmente prexudicados. Culpa do desastre e decadencia ás "vistas políticas de Filipe II, III e IV" (LOBO, 1812b: 339). Recoillemos isto en SOEIRO e CALO (1999: 30).
 - 17 Desta obra hai dúas reedicións, unha facsimilar, feita pola Cámara Municipal da Povóa de Varzim, de 1982. A outra, máis recente, con varias fotografías máis que o orixinal, como unha na que aparece o autor xunto co grande etnógrafo Jorge Dias, e cun estudo preliminar de Antón Medeiros, en Publicações Dom Quixote en 1992. Aparece en compañía de Fritz Krüger en GONÇALVES (1984: 59-64).
 - 18 No remate dos agradecementos, podemos ler: "e, em especial, ao Sr. Dr. Manuel de Paiva Boléo, que não só orientou os meus estudos, como soube incutir-me o gosto pelos problemas filológicos". Sobre o papel de Paiva Boléo, lector de portugués en Hamburgo e, posteriormente, asentado na Universidade de Coimbra, na introdución do método de Krüger en Portugal, así como sobre a chegada do mesmo a Galicia, véxase ROS (2003).
 - 19 Ese mesmo ano, aparecerá a primeira memoria de escavación do xacemento (GONZÁLEZ, 1933, 20 ss.). Moitos anos despois, diriximos as escavacións arqueolóxicas do xacemento. Remitimos aquí á última das publicacións, onde se recolle toda a bibliografía anterior: CALO (1997a)
 - 20 A parte correspondente a Galicia da realizada polo Ateneo de Madrid (1901-1902) pódese consultar na edición do Consello da Cultura Galega, coordinada por GONZÁLEZ REBOREDO (1990).
 - 21 É moi probable que a palabra "imornal", empregada por D. Xaquín, non sexa máis ca un cruzamento entre "imo" e "imbornal". Sen dúbida, o seu informante tivo que lle indicar que os dous paos que se colocan, un a cada costado, para que a dorna se manteña dereita, cando está en seco, como el a fotografou, coñécense como "imos", mentres que as regandixas para saída da auga embarcada son os imbornais. El chamou ós primeiros "escoras" o que indica que non entendeu cando, seguramente, lle explicaron que os "imos" se poñían para que a dorna non escorara, non fora á banda, non caera contra o costado; quedou coa palabra escora e transformou os "imbornais" en "imornais".
 - 22 Fixemos constar alí que a dorna era unha embarcación para pesca familiar. Por iso, os pescadores que podían acudirían a Aguiño ou a Carreira a mercar unha, cando decidían casar e ser independentes no mar. Dicimos que escribimos isto hai 30 anos, pois foi en 1974 cando presentamos como tese de licenciatura un traballo que sería publicado, íntegro e sen modificación, catro anos despois (CALO, 1978: 28).
 - 23 Aínda así, volve a insistir en que a dorna significa o paso da pesca familiar ó cooperativismo, o que é totalmente inexacto. Nas primeiras décadas do século XX, podemos ver o cooperativismo, se queremos entender por tal o asociacionismo, nos barcos grandes, tipo os vapores, que precisaban de varios socios capitalistas, non necesariamente mariñeiros, para facerse con un. Agora ben, se por cooperativismo entende D. Xaquín, como parece, que varias familias están implicadas na produtividade dun barco, propiedade dunha delas, entón pódese aplicar o termo a toda a actividade no mar en calquera época e con calquera embarcación. Outra cousa sería, se fixera referencia á pertenza dun barco a un armador e a dos aparellos tamén ó resto dos tripulantes e mesmo a alleos á embarcación, como os cercos reais, as redes das viúvas, etc.
 - 24 O Concello do Porto do Son, sumándose ás homenaxes que, neste seu ano, se lle están a tributar a D. Xaquín, fixo unha reedición desta pequena e importantísima obra, encargándonos a realización dun estudo introdutorio (CALO, 2004c: 7-17).
 - 25 Temos dedicado á idiosincrasia e á cosmovisión, á *Weltanschauung* dos mariñeiros un bo número de traballos. Remitimos agora a CALO (1996) e, cun enfoque máis novidoso, a CALO (2004b).

- 26 Na década dos cincuenta, cando como cativos enredabamos pola Comboa do Porto do Son, saltando e pescando entre os barcos, considerabamos xa a dorna como algo exótico. Case non había ningunha e as poucas que quedaban mesmo eran propiedade de veciños da parroquia de Queiruga, a medio camiño entre labregos e mariñeiros. Nos últimos anos, sufriu esta embarcación un notable incremento, non como barco de pesca, senón por razóns lúdico-etnográficas. Son varias as asociacións que teñen como finalidade a revitalización da dorna.
- 27 O derradeiro desfíxose (foi empregado para pasta de papel) en 1909, aunque a súa importancia xa era moi escasa desde había varios séculos (CALO, 1980: 17).
- 28 Pode semellar raro, pero a práctica de se bañar e nadar no mar é recente; agás excepcións, non vai máis alá da nosa infancia, pola metade de século. Os mariñeiros, sempre no mar, era habitual que non souberan nadar e, aínda hoxe, tivo que se poñer obrigatoria unha demostración de saber, cando menos, dar dúas brazadas para conseguir o elemental título de competencia mariñeira, imprescindible, hoxe, para traballar profesionalmente no mar. Pola contra, para ningún dos títulos de embarcacións de recreo se esixe coñecemento ningún de natación.
- 29 Para os non familiarizados con esta linguaxe, cómpre clarexar que, na armada, mariñeiro é o que non ten ningunha graduación militar, mentres que mariño resérvase para os que levan galóns na bocamanga.
- 30 Todo precisa dunha correcta interpretación e o mundo do mar é tan específico que resulta habitual tropezarmos, en bos traballos históricos e artísticos ou etnográficos, con explicacións chocantes por falla de coñecementos vivenciais do medio. Mesmo para ler correctamente un exvoto é isto necesario. No Porto do Son, vila que naceu do mar e que reza en papeis desde o S. XIV, temos un exvoto mariñeiro, onde vemos un bergantín goleta, pola banda de estribor, e os tripulantes encomendándose a Xesús Nazareno. Di o texto que o 12 de decembro de 1827 estaban acostados sobre o porto do Cádiz “con tiempo borrascoso, fuerte y oscuro”. O autor que o publica extrañase de que digan que estaba “acostado” no porto de Cádiz e que aparezan no medio do mar, sen trazas de peirao (FUENTES, 1998: 329). El traduciu “acostado” por “atracado”, o cal é válido, pero habitualmente, entre os homes de mar, un barco está acostado cando se atopa fronte á costa e, se, como neste caso, o tempo é borrascoso, o perigo de ir contra ela é inminente. A meirande parte dos naufraxios nos tempos da navegación a vela, tiñan lugar ó “acostarse” para se aproximar a un porto. Con mal tempo hai sempre que buscar altura. Nunha ocasión escribimos que “Para estudar o mundo mariñeiro non é imprescindible saber de mar, pero tampouco estorba” (CALO, 2003: 21, nota 2).
- 31 O interese que para nós ten a recolla de cantigas foi exposto en CALO (2004a) e CALO (2004e).
- 32 Por razóns de fidelidade e porque son sabedor do moito que ofendía a D. Xaquín que lle corrixiran o seu peculiar galego, respéctoo sempre, aínda que a min me produza un especial disgusto ver que, tamén el, lle chamaba ó mar en feminino. Isto é algo que nunca falla: quen lle chama en feminino, aunque pense que entende de mar, vai evidenciando a súa aproximación ó mesmo desde fóra e a súa aínda non comunión co mesmo. Tanto en galego como en portugués temos un mar exclusivamente masculino. Di moi bonito, para un mariño de guerra, presumir nos bailes do casino con frases poéticas do tipo de “la mar es mi novia”; pero os nosos mariñeiros, obviamente máis prosaicos, cheos de fame e de “miseria á proa” e todos con parentes afogados, sempre viron o mar como algo hostil; por iso din: “o mar é un lobo”.
- 33 Queremos pensar que D. Xaquín lería con gusto e aprobaría un dos nosos últimos traballos, xa citado, onde fixemos unha aproximación á importancia, ou mellor, ó determinismo do medio físico na conformación da *Weltanschauung* do home de mar (CALO, 2004b).
- 34 Remitimos ós interesados ós traballos que elaboramos para a serie “Antropoloxía” de Hércules de Edicións. Por ser doada a localización, sinalamos só un dos cinco títulos que achegamos ó conxunto da obra: CALO (1997b).
- 35 Non se trata de ceder ó pesimismo, pero dá xenio ler as recentes declaracións da flamante Ministra de Agricultura (tamén de Pesca) nas que di que a solución para que os mozos se interesen novamente pola pesca consiste, en primeiro lugar, en prestixiala (non di como) e sae pola tanxente, cando se lle pregunta se non terá algo que ver a carencia dun salario fixo, de convenios colectivos, etc. na falla de interese da xuventude polo oficio de mariñeiro. Só a ignorancia ou a mala fe poden facer unhas respostas como as que se len nesa entrevista, pero o resultado é obvio: o mar galego fá mal e agora vai ser sentenciado (Cfr. Abuín, 2004).